

بررسی نقش تعاونی‌ها در ایجاد انگیزه‌های مشارکتی و توسعه اقتصادی

* حمید سپهر دوست

E-mail: hamidbasu1340@gmail.com

** صابر زمانی شیخانه

E-mail: zamanisaber@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۹/۷

چکیده

در فرایند رشد اقتصادی و تقویت هویت ملی، از توسعه تعاونی‌ها برای ارتقاء روح همکاری و تحقق اهداف مشترک یک جامعه استفاده می‌شود، به طوری که جهت تأمین نیازهای اساسی از جمله امکانات کار برای همه به منظور رسیدن به اشتغال کامل، اهمیت بخش تعاونی به گونه‌ای است که نه تنها جزو ارکان اقتصاد ملی و قانون اساسی محسوب می‌شود، بلکه با آموزه‌های دین مبین اسلام نیز مطابقت دارد. در این فرایند، افزایش سطح سرمایه اجتماعی و جلب انگیزه‌های مشارکتی مردم از الزامات توسعه پایدار و اقتصاد مقاومتی هستند و برای این منظور، استفاده از راهبرد گسترش بخش تعاون به منظور محور قرار دادن دانش جمعی، تقویت وفاق ملی و همبستگی اجتماعی در جهت ساماندهی مسایل اقتصادی، افزایش تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ملی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. هدف از مطالعه حاضر در ابتدا، شناخت جایگاه بخش تعاون در فرهنگ ملی و اقتصادی جامعه و بررسی سیر تحول انگیزه‌های مشارکتی و تشکیل تعاونی در قبل و بعد از انقلاب اسلامی با استفاده از آمار و اطلاعات موجود و سپس نقش آن در تقویت روحیه همبستگی ملی و اجتماعی و سرمایه اجتماعی است. نتایج حاصل نشان می‌دهد که بخش تعاون در سال‌های پس از انقلاب اسلامی از رشد کمی و کیفی قابل ملاحظه‌ای برخوردار بوده و تأثیر به‌سزایی در افزایش سطح تولیدات ملی، اشتغال‌زایی و همچنین تقویت انگیزه‌های مشارکتی در جامعه دارد. همچنین مشخص شد، اگرچه متغیرهای تعداد تعاونی، اعضا، و اشتغال طی سال‌های ۱۳۷۰ الی ۱۳۸۹ رشد چشمگیری داشت؛ اما متغیر حجم واقعی سرمایه تعاونی‌ها طی دوره با کاهش روبه‌رو بود این مسأله می‌تواند ناشی از افزایش بهره‌وری سرمایه و گرایش به سوی تولیدات کاربر باشد.

کلید واژه‌ها: مشارکت ملی، تعاونی، اقتصاد کار و تولید، سرمایه ملی.

* دانشیار و عضو هیئت علمی گروه اقتصاد دانشگاه بوعلی سینا، همدان، نویسنده مسئول

** کارشناس ارشد اقتصاد دانشگاه بوعلی سینا، همدان

مقدمه

در مسیر رشد و توسعه اقتصادی که در آن رشد و بهبود زندگی معیشتی مد نظر است، آهنگ رشد می‌بایست منطبق با محوریت عدالت اجتماعی صورت گیرد و در این راستا تعاونی‌ها بهترین ساز و کار برای توسعه پایدار و کاهش فقر در جامعه محسوب می‌شوند (ابراهیم‌زاده و بریمانی، ۱۳۸۴: ۹۱). اولین پدیده تعاونی به شکل گروهی و با اهداف مشترک در بین انسان‌ها، به صورت تشکیل خانواده، سپس ایجاد قبیله‌ها و بالاخره اجتماعات شهرنشین است. سال‌ها قبل از میلاد در مصر باستان، بابل، چین قدیم و رم، مقررات تعاونی حاکم بوده است (شیرازی، ۱۳۶۸: ۹۲). هم‌چنین از نظر تاریخی نخستین تلاش‌ها برای تشکیل تعاونی‌های مدرن در استرالیا انجام گرفت به طوری که با ورود مهاجران آزاد به کشور استرالیا، تعاونی‌های گوناگون تولید و خرده‌فروشی، مشابه اولین موج تعاونی‌ها در بریتانیا، راه‌اندازی شدند. تعاون به مفهوم امروزی در قالب شرکت‌ها و اتحادیه‌های تعاونی و دارای اصول و قواعد مشخص و از پیش تدوین شده، سابقه‌ای حدود ۱۵۰ سال دارد (وزارت تعاون، ۱۳۹۰: ۲). نخستین شرکت تعاونی در جهان تحت عنوان «مشارکت منصفان راچدیل» در سال ۱۸۴۴ میلادی به همت ۲۸ کارگر بافنده (۲۷ مرد و ۱ زن) در شهر راچدیل ایالات لاکشایر انگلستان تأسیس شد. رهبران راچدیل دارای فرهنگ مشترک از یک نهضت اجتماعی بودند و توانمندی‌های آنها باعث شد تا در زمره شرکت‌های مهم جهان قرار گیرند (فربارین، ۱۳۸۸: ۱۶۷). در ادامه اعضای این تشکل که آرزو داشتند با استفاده از زمین و ساخت و ساز ارزان صاحب‌خانه شوند، دست به ابتکار دیگری به نام تشکل ساختمان‌سازی یا تعاونی‌های تولید مسکن زدند (اونیره، ۱۳۴۹: ۵۰). هم‌چنین اولین تعاونی مصرف این تشکیلات در آغاز سال ۱۸۵۹ در بریسبین استرالیا تأسیس شد، پذیرش نظام راچدیل به باز شدن صدها فروشگاه تعاونی انجامید، بخشی که تا دهه پنجم قرن بیستم، شکل غالب تعاونی‌ها شد (وزارت تعاون، ۱۳۹۰: ۴). تا به امروز چهار نوع تعاونی با توجه به ماهیت روابط اعضاء با تشکلی که عضو آن هستند، تعریف شده است که شامل تعاونی‌های مصرف، تعاونی‌های تولید، تعاونی‌های کارگری و تعاونی‌های چند منظوره می‌شود (استادی و قائم مقامی، ۱۳۸۸: ۱۷۲). تعاونی‌های مصرف در زمینه‌هایی مانند خدمات مالی، خرده‌فروشی مواد خوراکی، مسکن، مهدکودک، بهداشت، توسعه اجتماعی، مراسم خاکسپاری، خدمات شهری و حمل و نقل فعالیت می‌کنند. تعاونی‌های تولید شامل بازاریابی، شیلات و تعاونی‌های پیشه‌وری است که

اعضای آن به تولید کالا و خدمات اشتغال دارند. تعاونی‌های کارگری با هدف ایجاد اشتغال برای اعضا تشکیل شده‌اند و در کلیه بخش‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند و اعضای تعاونی‌های کارگری، همان کارکنان شرکت هستند. تعاونی‌های چند منظوره شکل نوینی از تعاونی‌ها هستند که غالباً به منظور ارائه خدمات بهداشتی، پرستاری در خانه و سایر خدمات اجتماعی تشکیل شده‌اند (حسینی‌هاشمی، ۱۳۸۴: ۲۷). اعضای آن را اقشار متفاوتی مانند بهره‌برداران از خدمات، کارکنان و سازمان‌های اجتماعی تشکیل می‌دهند. نهضت تعاونی با قدمتی در حدود ۲۰۰ سال به‌عنوان راه‌حلی برای مشکلات نظام سرمایه‌داری به وجود آمده است و از آنجا که تنها در نظام تعاونی، سازوکاری داوطلبانه و اختیاری در جهت تجهیز منابع و رسیدن به اهداف گروهی وجود دارد، می‌توان گفت که چنانچه اصول و ارزش‌های تعاون به درستی مورد استفاده قرار گیرد، بخش تعاون همراه با سایر بخش‌ها در یک اقتصاد سالم، موجب شکوفایی اقتصادی کشور و کارآتر شدن آن در بعد داخلی و سطح جهانی می‌شود (صباغ‌کرمانی، ۱۳۸۳: ۱۴۰). از سویی دیگر تعاون به‌عنوان سرمایه اجتماعی مطرح است و تأثیرات بسیاری بر متغیرهای اجتماعی از جمله هویت ملی دارد. شرکت در انجمن‌های داوطلبانه نظیر تعاون نقش مهمی در این زمینه دارد. وربا و همکارانش به این نکته اشاره دارند که شرکت در انجمن‌های داوطلبانه به سه روش مشارکت سیاسی را تسهیل می‌کنند. اولاً، شرکت در انجمن‌های داوطلبانه غیرسیاسی فرصت‌هایی را برای مردم به منظور توسعه مهارت‌های سازمانی و ارتباط‌های اجتماعی و سیاسی فراهم می‌کند. دوم این‌که، شرکت در انجمن‌های داوطلبانه مردم را در معرض پیام‌های سیاسی و اجتماعی و بحث‌های مربوط به آن می‌گذارد که منجر به مشارکت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی می‌شود، و سوم این‌که، طبق نظر وربا و همکارانش انجمن‌های داوطلبانه به‌عنوان عاملی برای تشکیل گروه‌های مختلف اجتماعی نقش مهمی ایفا می‌کنند (وربا، ۱۹۹۳: ۴۵۷). همان‌طور که شرکت در انجمن داوطلبانه غیرسیاسی بر مشارکت سیاسی تأثیر می‌گذارد، تأثیرات ابعاد دیگر سرمایه اجتماعی نیز به همین گونه است. مفهوم سرمایه اجتماعی بر نقش هنجارها، اعتماد اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی و تأثیرات این منابع بر بازیگران اجتماعی، سیاسی و اقتصادی اشاره دارد. اولین بار رابرت پوتنام بود که سرمایه اجتماعی را به تعاملات مدنی و مشارکت سیاسی و اجتماعی ارتباط داد. او تصریح کرد که انجمن‌های داوطلبانه و کیفیت زندگی در جوامع رابطه‌نمایی با هم دارند. او استدلال کرد شرکت در انجمن‌های داوطلبانه، منجر به تولید منافع فردی و جمعی

می‌شود. این منافع فردی و جمعی نتیجه مستقیم سرمایه اجتماعی است. او سرمایه اجتماعی را «شبکه‌های اجتماعی و هنجارهای روابط متقابل و قابلیت اعتماد» تعریف کرد (پوتنام، ۱۹۹۳: ۱۹). او نشان داد که جوامعی که دارای سطح بالایی از سرمایه اجتماعی هستند، ساختارهای سیاسی و اجتماعی مؤثرتر و نخبگان پاسخگوتری دارند. هم‌چنین نشان داد که ساکنان جوامع با سرمایه اجتماعی بالا در سطوح بالاتری از مشارکت سیاسی و مدنی عمل می‌کنند. والتال در سال ۱۹۹۵ نشان داد، سرمایه اجتماعی برخلاف سرمایه انسانی یا سرمایه فیزیکی، مفهومی است بسیار فراتر از دارایی‌هایی که یک فرد در اختیار دارد و از این‌رو دارای روابط و زمینه‌هایی است که در آن، تعامل، نقش و وظیفه اصلی را ایفا می‌کند. بنابراین می‌توان گفت: سرمایه اجتماعی برخلاف سرمایه انسانی یا سرمایه فیزیکی، مقوله‌ای مفهومی است شامل روابط و زمینه‌هایی که در آن بیش از همه، تعامل وظیفه اصلی را ایفا می‌کند (میری، ۱۳۸۹: ۲۷). بررسی‌های متعدد در ارتباط با نقش تعاون در زندگی اقتصادی و اجتماعی جامعه حاکی از آن است که تعاونی‌ها توانمندی زیادی برای جلب مشارکت، کاهش فقر، کارآفرینی و تخصیص بهینه منابع و اعتبارات دارند (بوردین و دین، ۲۰۰۹: ۵۲۶) از نظر سیمونس و دین، با توجه به این مسأله که در مسیر رشد و توسعه پایدار، آهنگ رشد می‌بایست منطبق با محوریت عدالت اجتماعی صورت گیرد، بنابراین تعاونی‌ها بهترین سازوکار برای دستیابی به عدالت اجتماعی است (سیمونس و بیرچال، ۲۰۰۹: ۲۱۳۳).

هدف تحقیق

با توجه به این‌که اهداف مرتبط با توسعه اقتصادی همواره با محوریت عدالت اجتماعی و تقویت روح جمع‌گرایی همراه است، بررسی جایگاه بخش تعاونی در اقتصاد ملی اهمیت دارد. هدف از مطالعه حاضر در ابتدا شناخت جایگاه تعاونی در فرهنگ ملی و اقتصادی جامعه و سپس بررسی سیر تحول انگیزه‌های مشارکتی و تشکیل تعاونی در قبل و بعد از انقلاب اسلامی با استفاده از آمار و اطلاعات موجود در رابطه با متغیرهایی نظیر اشتغال، حجم سرمایه و عضویت در انواع تعاونی‌ها است. هم‌چنین مهم‌ترین شاخص‌های اتحاد و همبستگی در یک جامعه داشتن روحیه جمع‌گرایی و توانایی انجام کار گروهی نزد مردمان یک جامعه است. از این‌رو بررسی روند تشکیل و توسعه تعاونی‌ها در طول سال‌های گذشته از طریق مطالعه متغیرهایی نظیر اشتغال، حجم سرمایه و عضویت در انواع تعاونی نشان‌دهنده میزان همبستگی و روحیه جمع‌گرایی در جامعه خواهد است.

سؤالات و فرضیات تحقیق

تحقیق حاضر به دنبال بررسی سیر تحول انگیزه‌های مشارکتی و تشکیل تعاونی در قبل و بعد از انقلاب اسلامی و همچنین پاسخگویی به این دو سؤال اساسی است که اگر بخش تعاون را معیاری برای جمع‌گرایی و همبستگی ملی بدانیم، از زمان تشکیل اولین تعاونی‌ها در کشور روند تقویت سرمایه اجتماعی، روحیه جمع‌گرایی و همبستگی ملی به چه شکل بوده است؟ و آیا پس از وقوع انقلاب اسلامی در ایران و اجرای برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی پنج ساله در کشور، بخش تعاون توانسته است به جایگاه اصلی خود برسد و به اهداف مطرح شده در برنامه‌ها دست پیدا کند؟ بنابراین فرضیه‌های پژوهش بر مبنای این انتظار محقق شکل می‌گیرد که الف) بخش تعاون در سال‌های بعد از انقلاب اسلامی نسبت به سال‌های قبل از آن رشد بیشتر و عملکرد مطلوب‌تری داشته است. ب) بخش تعاون به‌عنوان سرمایه اجتماعی مطرح است و تأثیر مثبتی بر متغیرهای اقتصادی و اجتماعی همچون رفاه اجتماعی و همبستگی اجتماعی و هویت ملی دارد.

مبانی نظری تحقیق

مشارکت مردم در فعالیتهای اقتصادی به دو صورت خصوصی و تعاونی انجام می‌شود. شرکت‌های تعاونی یکی از مهم‌ترین شکل‌های غیردولتی است که موفقیت و مزیت آن در برنامه‌های کاهش فقر به واسطه خودیاری اعضا و امکانات ویژه و مزیت‌های خاص این تشکلهای تحقیق می‌یابد (بیرچال، ۱۹۹۶: ۷۰). رویکردهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تعاونی‌ها با ساختار کشورهای در حال توسعه هماهنگی و همخوانی بیشتری دارد، سبب توسعه سیاسی، فرهنگی و اجتماعی و رفع تبعیض و بی‌عدالتی‌ها در این جوامع می‌شود و با فراهم آوردن بستر و زیرساخت و شرایط لازم برای رشد اقتصادی است نهایتاً جامعه را به سوی توسعه همه‌جانبه و پایدار رهنمون می‌سازند. از این‌رو تعاونی‌ها با مشارکت اعضای خود می‌توانند یاری‌رسان دولت به‌ویژه در امر کاهش فقر، ایجاد خوداشتغالی و افزایش اشتغال‌زایی در جامعه باشند (نجفی، ۱۳۸۸: ۱۲). این ایفای نقش تعاونی‌ها در توسعه جوامع، باعث شد که این بخش اقتصادی به‌عنوان الگوی مناسبی برای کاهش فقر و افزایش رفاه اجتماعی در جامعه شناخته شود (لاسون، ۲۰۱۲: ۲۵). در ایران نیز تأکید اصل ۴۴ قانون اساسی بر اهمیت نقش بخش تعاون در اشتغال‌زایی و کاهش فقر و هم‌چنین هدف‌گذاری برای کسب

سهام بیست و پنج درصدی از اقتصاد کشور در پایان برنامه پنجم توسعه، نشان دهنده توجه بیش از پیش سیاستگذاران به این بخش در جامعه است (محمدی، ۱۳۸۸: ۸۳). در متون نظری، به نقش تعاونی‌ها در امر توسعه، از دو دیدگاه مهم اقتصادی و اجتماعی پرداخته‌اند. اولین دیدگاه مربوط به شناخته شدن بخش تعاون به‌عنوان سرمایه اجتماعی است. اقتصاددانان تا مقطعی بر این عقیده بودند که رشد و توسعه جوامع به سرمایه فیزیکی بستگی دارد ولی بعد از دهه ۱۹۷۰ میلادی سرمایه اجتماعی به‌عنوان عامل رشد و توسعه جوامع مورد توجه قرار گرفت. دومین دیدگاه مربوط به نقش بخش تعاون در توسعه اجتماعی و عدالت اقتصادی است. در دیدگاه توسعه اجتماعی، عدالت اجتماعی در حوزه اقتصاد اهمیت ویژه‌ای یافته است. به دلیل آن‌که خیز اقتصادی کشور و انتقال بخشی از مالکیت عمومی به بخش غیردولتی موجب اختلاف فاحش طبقاتی شده و عواید ناشی از رشد اقتصادی را عمدتاً عاید افراد و گروه‌های خاص و غنی می‌کند، پیشگیری از وقوع چنین پدیده‌ای مستلزم استفاده مؤثر از قابلیت‌های بخش تعاون در توسعه کشور است (دل‌انگیزان، ۱۳۸۴: ۳۶۳). در دیدگاه توسعه اجتماعی، تعاونی‌ها با تأمین مواد غذایی، مسکن، اعتبارات مالی و ارائه حجم وسیعی از خدمات مصرفی، نقش عمده‌ای ایفا می‌کنند (سلیمانی، ۱۳۸۴: ۵۲۵).

اهمیت شرکت‌های تعاونی در توسعه اجتماعی از این ویژگی خاص تشکیلات تعاونی ناشی می‌شود که در آن افراد هم برای همکاری‌های متقابل و ایجاد همبستگی (یعنی جنبه‌های اجتماعی تعاون) و هم برای رفتارهای یاریگرانه و با صرفه (یعنی جنبه‌های اقتصادی شرکت‌های تعاونی) تربیت می‌شوند (جعفرپیشه، ۱۳۸۴: ۱۹). در این مورد، صاحب‌نظران مسائل اجتماعی - اقتصادی، سرمایه اجتماعی را شبکه نامرئی رسمی و غیررسمی از روابط متقابل بین انسان‌ها در جامعه می‌دانند و معتقدند زیباترین جلوه سرمایه اجتماعی در تعاون نمود پیدا می‌کند؛ زیرا تعاونی‌ها با توجه به مزایا و ویژگی‌هایی که دارند، می‌توانند آموزه‌های انسانی جامعه بشری را بین همه بخش‌های جامعه به واقعیت تبدیل کنند (عمادی، ۱۳۸۴: ۱۹). سرمایه اجتماعی و توجه به آن، به‌عنوان یک راهکار اساسی در علم مدیریت مطرح است و چگونگی اثرگذاری سرمایه اجتماعی بر کارایی اقتصادی نیز همواره مقوله‌ای چالش برانگیز بوده است. مفهوم سرمایه اجتماعی دربرگیرنده مفاهیمی همچون اعتماد، همکاری و روابط متقابل بین اعضای یک جامعه شامل دولت، سازمان‌ها و گروه‌های مردمی است و هر گونه تلاش

در جهت تقویت سرمایه اجتماعی سبب می‌شود که گروه‌های نامبرده به سمت ارزش‌ها و هنجارهای مثبت گام بردارند (مؤیدفر و همکاران، ۱۳۸۸: ۲۳). بسیاری از نظریه‌پردازان علوم اجتماعی از جمله نارایان معتقدند که استفاده از شکل گسترده‌ی تعاون در قالب تشکل‌های تعاونی، به مثابه تقویت بنیان سرمایه اجتماعی و حفاظت از اقشار مرتبط به هم در مقابل آسیب‌های اجتماعی جامعه است. تعاون و مشارکت را می‌توان نشانه‌ای از وجود سرمایه اجتماعی دانست، زیرا سرمایه اجتماعی به سرمایه‌ای اطلاق می‌شود که از طریق ایجاد ارتباط قوی بین اعضای یک گروه سبب‌ساز پیامدهای مهمی نظیر انتقال دانش و فناوری، کسب اطلاعات و تلاش برای حل مشکلات مشترک می‌شود. این ویژگی‌ها را می‌توان در یک نظام تعاونی جست‌وجو کرد (نظری، ۱۳۸۷: ۴۴). اگر دستیابی به اهداف توسعه، جلب مشارکت همگانی، بر خورداری از انعطاف‌پذیری مدیریتی و هماهنگی میان گروه‌های اقتصادی در جوامع را یک اصل و نیاز روز بدانیم، همه این شرایط در نظام تعاونی وجود دارد (جعفری، ۱۳۸۸: ۵۴). مقوله تعاون به تقویت روح همیاری و مشارکت جمعی در برقراری عدالت و توسعه همه‌جانبه اطلاق می‌شود و بخش تعاون نیز با رویکرد توسعه اجتماعی تنها بخش اقتصادی است که با بهره‌گیری از عوامل یاد شده با تأکید بر ارزش انسانی و تشریک مساعی در پی ساخت یک اقتصاد مردمی است (فیض‌آبادی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۷).

اصطلاح تعاون در معنای وسیع آن، همکاری، کمک، و اشتراک مساعی در رفع نیازهای همگانی تعریف شده و مفهومی کاملاً فراگیر است؛ به طوری که در بر دارنده نوعی رابطه متقابل بین فرد با فرد، فرد با گروه و گروه با گروه است و حاصل آن، دستاوردهای جمعی ناشی از فعالیت گروهی است (عسگری و اشرف‌زاده، ۱۳۶۹: ۵۲). هدف اصلی از تشکیل یک تعاونی در ابتدا رفع نیازهای فردی اعضای تعاونی و سپس برآورده ساختن نیازهای اجتماعی جامعه‌ای است که تعاونی در آن فعالیت می‌کند. بررسی‌های متعدد در این زمینه نشان داده است که تعاونی‌ها توانمندی بسیار قوی برای کاهش فقر در جامعه دارند (بوردین و دین، ۲۰۰۹: ۵۳۰). نظام مالکیت در تعاونی‌ها به گونه‌ای است که عمدتاً با هدف حداکثرسازی سود جمعی بنیان‌گذاری می‌شود و ساختار ویژه مالکیتی آن بر ارزش‌های اسلامی منطبق و با اصول اقتصاد اسلامی نیز سازگار است به طوری که تابع رضایت‌مندی را که در برخی موارد می‌تواند با حداکثر حداکثرسازی سود همسو باشد، حداکثر می‌کند (توتونچیان، ۱۳۸۴: ۱۶). بسیاری از

اقتصاددانان بر این عقیده‌اند که تقویت بخش تعاون و تعاونی‌سازی در راستای کمک به فرآیند خصوصی‌سازی در اقتصاد ملی قرار دارد و از این بخش انتظار عملکردی مشابه بخش‌های دیگر اقتصادی دارند (فیض‌پور و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۷).

ضرورت و نقش تعاونی‌ها در فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی کشور به منظور استقرار رویکرد مدیریت دولتی نوین و تحقق سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی را می‌توان در برخورداری از ویژگی‌هایی نظیر بهبود حکمرانی خوب و تنوع بخشی به بازارهای هدف و همچنین ابزار توسعه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانست. در ارتباط با ویژگی حکمرانی خوب و تنوع بخشی به بازارهای هدف، تعاونی‌ها با کمک به گسترش مردم‌سالاری، اقتصاد غیرمتکی به بازار را کنار گذاشته و اعضای آنها با افزایش مهارت‌های تجاری به ارزش‌های اقتصادی متکی به بازار روی می‌آورند (محمدی، ۱۳۸۸: ۸۰). هم از این‌رو، سازمان‌های غیردولتی و سازمان‌های مردمی نظیر تعاونی‌ها، ابزار مردم‌سالاری و تقویت‌کننده جامعه مدنی محسوب شده و می‌توانند همسنگ با دولت و پیدا کردن راه‌هایی برای ارتباطات و مشارکت بیشتر، بستر مناسب آموزش برای ارتقای روحیه جمع‌گرایی و دفاع از حقوق بشر را فراهم سازند (ترنر و هیوم، ۱۳۷۹: ۴۷). چنانچه دولت‌ها درصدد خصوصی‌سازی بیشتر مؤسسات تولیدی و تجاری خود باشند، این خطر وجود دارد که این مؤسسات در انحصار سرمایه‌دارانی اندک قرار گیرند. تعاونی‌ها با شرکت در این مؤسسه‌ها و ارائه خدمات مطمئن به مصرف‌کنندگان قبلی از افتادن در چنین دامی جلوگیری می‌کنند. اصولاً تعاونی‌ها قدرت اقتصادی را گسترش داده، رقابت را تشویق و زمینه مشارکت تولیدکنندگان کوچک را در بازار فراهم می‌کنند. در ارتباط با ویژگی توسعه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، وابستگی توسعه پایدار به تعاونی‌ها امری بدیهی است، به‌ویژه هنگامی که سخن از توسعه نیروی انسانی است، تعاونی‌ها در چارچوب نهادهای مردمی می‌توانند نقش مؤثری ایفا کنند (نامغ، ۱۳۷۷: ۱۳). با این‌که تعاونی‌ها تلاش خود را بر رفع نیازهای اعضا متمرکز کرده‌اند، اما به توسعه پایدار جوامع خویش نیز یاری می‌رسانند. تعاونی‌ها این عمل را از طریق اجرای سیاست‌های ملی و احترام و توجه به ارزش‌های جامعه انجام می‌دهند (اتحاد تعاونی بین‌المللی، ۱۹۹۵). در ارتباط با ویژگی مسئولیت‌پذیری اجتماعی تعاونی‌ها، مسئولیت اجتماعی به‌طور اعم به مجموعه فعالیت‌هایی گفته می‌شود که صاحبان سرمایه و بنگاه‌های اقتصادی به‌صورت داوطلبانه، به‌عنوان یک عضو مؤثر و مفید در جامعه انجام

می‌دهند. بی‌توجهی به مسئولیت اجتماعی موجب افزایش دخالت دولت و در نتیجه کاهش کارایی می‌شود و در مورد تعاونی‌ها، چون براساس ارزش‌هایی همانند خودیاری، برابری، مسئولیت‌پذیری و تساوی شکل گرفته‌اند، بنابراین فعالیت‌های آنها شفاف و شرافتمندانه است به گونه‌ای که در عملیات خود مسئولیت اجتماعی را فراموش نمی‌کنند (شکیبا مقدم، ۱۳۸۸: ۲۲).

مبانی تجربی تحقیق

با توجه به اهمیت جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی بخش تعاون، مطالعات بسیاری در ارتباط با اثرات اقتصادی و اجتماعی رشد و توسعه تعاونی‌ها صورت پذیرفته است. از آنجایی که وقتی صحبت از توسعه به میان می‌آید، این امر مسائلی همچون اشتغال، فقر، توزیع درآمد، تولید ملی و عدالت اجتماعی را در بر می‌گیرد؛ بنابراین مطالعات انجام شده عمدتاً به بررسی اثرات رشد و توسعه بخش تعاون بر توسعه اقتصاد ملی پرداخته‌اند. از جمله این مطالعات اجرای طرح تحقیقی توسط سازمان جهانی کار (ILO) و با هدف کاهش فقر و توسعه همه‌جانبه برای برخی کشورهای آفریقایی بود. این طرح تحقیقی به همراه برنامه اجرایی آن از سال ۲۰۰۷ شروع و در سال ۲۰۱۰ به پایان رسید. در این سازمان براساس طرح اجرایی، برای برخی کشورهای آفریقایی نظیر تانزانیا و اوگاندا تسهیلاتی ویژه برای تعاونی‌های این کشورها در نظر گرفته شد. این تسهیلات شامل اعطای اعتبارات مالی، کمک‌های فنی و مدیریتی و همچنین چگونگی نظارت بر عملکرد کارکنان بخش تعاون بود. بعد از اتمام برنامه، سازمان جهانی کار، این طرح را مؤثر و برای سایر کشورهای در حال توسعه کاربردی اعلام کرد و به خصوص ترغیب ابداعات و تأمین مالی تعاونی‌ها را عامل مهمی در بهبود شرایط این بنگاه‌ها دانست (امانا، ۲۰۰۶: ۲۶).

پینسکی (۲۰۰۱)، در مطالعه خود به بررسی نقش بخش تعاون در کاهش فقر پرداخت. او نتیجه گرفت که در سال‌های قبل از جنگ جهانی دوم، اقتصاد جوامع اروپایی بیشتر در دست عده‌ای از سرمایه‌داران بود و این مسأله باعث شد تا توزیع درآمد به شکلی نامناسب در جریان باشد. اما بعد از جنگ جهانی دوم توسعه بخش تعاون عاملی برای خارج کردن انحصار مالکیت ابزار تولید از دست طبقه سرمایه‌دار بود و باعث شد تا امکانات و درآمد در کشورهای اروپایی به خصوص ژاپن و آلمان به نحو چشمگیری بهبود پیدا کند. یکی دیگر از پژوهشگران در عرصه بخش تعاون مک فیل است (مک فیل، ۲۰۰۳: ۷۴۸). وی در سال ۲۰۰۳ برنامه ده ساله (۱۹۹۱-۲۰۰۰) توسعه

بخش تعاون را در ایالت کلرادو بررسی کرد. نتایج مطالعات وی نشان داد که بخش تعاون در اشتغال‌زایی و رشد درآمد نقش مهمی را ایفا می‌کند، به طوری که تعاونی‌ها توانسته‌اند حدود ۴/۴ درصد، اشتغال‌زایی را افزایش داده و درآمد اعضا نسبت به غیر اعضا را نیز تا ۲/۲ درصد افزایش دهند. در همین رابطه، مطالعه‌ی بالیساکان و همکاران در کشور اندونزی نشان داد که عواملی نظیر سرمایه‌گذاری در منابع انسانی، سرمایه‌گذاری در زیر ساخت‌ها، شرایط تجارت محصولات کشاورزی و دسترسی به تکنولوژی تولید، زمینه را برای کاهش نابرابری فراهم کرده و بدین ترتیب فقرا منتفع می‌شوند. شرستا و مونکنر افزایش قدرت و توسعه تعاونی‌های مدرن در کشور نپال را مطالعه کردند و به این نتیجه رسیدند که با توجه به درآمد پایین گروه‌های بهره‌بردار، تعاونی‌های فعال در این زمینه‌ها نقشی اساسی و محوری در حفاظت از منابع طبیعی و ایجاد یک درآمد ثابت و مستمر برای بهره‌برداران کم درآمد دارند. دونا و چینهوی (۲۰۰۱) با استفاده از داده‌های سال‌های ۱۹۶۴ تا ۱۹۹۵ در کشور هند، به بررسی اشتغال‌زایی زنان و تأثیر آن در تقاضای نیروی کار تعاونی‌ها پرداخته و نشان دادند که شرکت‌های تعاونی نقش مهمی در اشتغال زنان و ایجاد خود اشتغالی برای آنها دارند؛ به طوری که اشتغال زنان در روستاها باعث کاهش فاصله بین عرضه و تقاضای نیروی کار در فصول پرکار کشاورزی شده و در فصول دیگر نیز باعث آزاد شدن نیروهای کار جدید برای صنایع روستایی شده است. هم‌چنین تورات (۱۹۹۱) در مطالعه خود نشان داد که دخالت تعاونی‌ها در شناخت صحیح گروه‌های هدف مرتبط با پرداخت اعتبار به کشاورزان، باعث بهبود وضعیت تعادل درآمدی در روستاها شده است، به طوری که با دخالت این تعاونی‌ها در برنامه‌ریزی تولید، توزیع نهاده و کالاهای مصرفی و هم‌چنین درآمد روستاییان و کاهش فقر جوامع روستایی به‌طور چشمگیری تحقق یافته است.

در بین مطالعات داخلی، با بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و فرایند توسعه، صیدایی و همکاران (۱۳۸۸) نشان دادند که عناصری مانند آگاهی، توانمندسازی، اعتماد و مشارکت، سرمایه اجتماعی را شکل می‌دهند و این سرمایه می‌تواند به‌عنوان یک متغیر مهم در برنامه‌های توسعه‌ای وارد عمل شده و به کارآمدی برنامه‌ها و همراهی و همکاری آحاد مردم منجر شود. رنانی و همکاران (۱۳۸۵) نشان دادند که رشد اقتصادی علاوه بر آن‌که تابعی از تغییرات منابع اقتصادی و انسانی است، تابعی از مقدار مطلق و نرخ رشد سرمایه اجتماعی نیز می‌باشد. کفایی و درستکار (۱۳۸۶)، با بررسی تأثیر آموزش رسمی بر توزیع درآمد در ایران طی سال‌های ۱۳۴۷ الی ۱۳۸۰ به این نتیجه

اشاره کردند که افزایش سطح سواد باعث بهبود توزیع درآمد در کشور می‌شود. هم‌چنین، آماده و کوباهی (۱۳۸۰) با استفاده از اطلاعات صنایع لبنی کشور نشان دادند که تعاونی‌ها می‌توانند در بهبود رفاه و درآمد تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان محصول نهایی نقش مهم و مؤثری داشته باشند.

روش تحقیق

جهت بررسی سیر تحول انگیزه‌های مشارکتی و تشکیل تعاونی‌ها در ایران، پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی است. در این تحقیق با توجه به اهداف تعیین شده و سؤالات پژوهش، آمار و اطلاعات مربوط به بخش تعاونی کشور از جمله میزان سرمایه، میزان عضویت، به کارگیری نیروی انسانی و اشتغال و هم‌چنین ارزش افزوده طی سال‌های ۱۳۷۰ الی ۱۳۸۹ از طریق گزارش‌های منتشر شده توسط سازمان‌های ذیربط به خصوص وزارت تعاون جمع‌آوری شده و توسط تحلیل‌های آماری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. جامعه آماری این تحقیق شامل تعداد کل تعاونی‌های تشکیل شده در زمینه فعالیت‌های متنوع مصرفی، خدماتی و تولیدی کشور و در مناطق شهری و روستایی طی دوره مورد مطالعه است.

نتایج و یافته‌ها

۱- بخش تعاون قبل از انقلاب اسلامی

در ایران، برای نخستین بار در خرداد ۱۳۰۴ شمسی و در فصل قانون تجارت، از شرکت‌های تعاونی تولید و مصرف به صورت ارایه تعریف، هدف و چگونگی ایجاد و اداره آنها سخن به میان آمد و پس از تجدید نظر در این قانون در سال ۱۳۱۱، شرکت‌های تعاونی تولید و مصرف تشکیل شدند (کرمانی و عاقلی، ۱۳۸۳: ۱۲۸). سپس در سال ۱۳۳۴ نخستین قانون تعاون کشور طی لایحه‌ای توسط مجلس به تصویب رسید. در سال ۱۳۳۵ صندوق‌های تعاون کشاورزی تشکیل و بعد از آن وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی به منظور اجرای مقررات اصلاحات ارضی، ارشاد و گسترش شرکت‌ها و اتحادیه‌های تعاونی روستایی و شرکت‌های سهامی زراعی شروع به کار کرد. به طوری که در سال ۱۳۴۱ براساس قانون مربوط به اصلاحات ارضی، کشاورزانی که زمین دریافت می‌کردند، ناچار بودند عضو شرکت تعاونی روستایی شوند و به این ترتیب در مدت کوتاهی بیش از ۸ هزار شرکت تعاونی روستایی تشکیل

شد. در سال ۱۳۴۸ اساسنامه سازمان مرکزی تعاون روستایی ایران به تصویب مجلسین رسید و در تیر ماه همان سال بانک تعاونی کشاورزی ایران تأسیس شد. در سال ۱۳۴۹ وزارت تعاون و امور روستاها به جای وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی تأسیس شد و برابر قانون، تمامی وظایف و مسئولیت‌ها و اختیارات وزیر و وزارتخانه اصلاحات ارضی و تعاون روستایی به وزیر و وزارتخانه تعاون و امور روستاها محول شد. در سال ۱۳۵۰ نیز قانون شرکت تعاونی با مطالعه قوانین سایر کشورها تهیه و تصویب شد که موادی از آن هنوز هم مبنای کار تعاونی‌هاست (اکبری، ۱۳۸۵: ۸). در این قانون تشکیل اتحادیه‌های تعاونی اعتباری پیش‌بینی شد و شرکت‌ها و اتحادیه‌های تعاونی مکلف شدند اعتبارات مورد نیاز خود را از منابع و مؤسسات اعتباری و بانکی اخذ کنند و در غیر این صورت با تأیید نماینده دولت، از سایر منابع استقراض کنند (وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۳).

لازم به اشاره است که در سال‌های قبل از انقلاب اسلامی، کمک دولت به سرمایه تعاونی‌ها بیش‌تر به صورت پرداخت وام، پیش‌بینی شده بود و دولت به‌طور مستقیم در هیچ یک از تعاونی‌ها سرمایه‌گذاری نکرده و یا سهامدار نبود (حسینی و سوری، ۱۳۸۹: ۳۱). در جریان اصلاحات ارضی که در سه مرحله اجرا شد، دولت یکی از شرایط واگذاری زمین به روستاییان را، پذیرش اجباری عضویت یک تعاونی قرار داد. قبل از اصلاحات ارضی تقریباً تمامی نیازهای مالی روستاییان اگر چه به صورت سلف خری و غیرعادلانه، توسط مالک برطرف می‌شد، ولی در جریان اصلاحات ارضی و با حذف مالک از روستاهای کشور، تحول و دگرگونی در اقتصاد روستایی به وجود آمد. برای این‌که دولت بتواند خلاء ناشی از نبود مالک در روستا را پر کند و در عین حال بتواند نیازهای مالی و ضروری روستاییان را برطرف کند، اقدام به تأسیس سازمان تعاون روستایی کرد و تقریباً اکثر روستاییان در آن عضو شدند. به همین سبب بعد از اصلاحات ارضی در ایران هم تعداد تعاونی‌ها، به خصوص تعاونی‌های روستایی و هم تعداد اعضاء رشد بسیار زیادی پیدا کردند؛ به طوری که تعداد تعاونی‌ها از ۱۳۷۳ شرکت و ۴۰۳۹۲۲ نفر عضو در قبل از اصلاحات ارضی به ۲۷۲۲ شرکت با ۴۵۲۱۱۸ نفر عضو در سال ۱۳۴۲ یعنی یک سال پس از اصلاحات ارضی افزایش یافت (وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۰: ۳). با نگاهی به جدول (۱) می‌توان دریافت که عضویت در تعاونی‌های روستایی تا سال ۵۷ روندی افزایشی ولی به دنبال ادغام تدریجی، تعداد

شرکت‌های تعاونی روستایی طی سال‌های مذکور روندی کاهشی داشت. هم‌چنین علی‌رغم آن‌که حجم واقعی سرمایه در سال ۱۳۵۷ نسبت به سال ۱۳۵۰ حدود ۴۲٪ افزایش داشته اما نرخ رشد حجم واقعی سرمایه طی ۳ سال منتهی به سال ۱۳۵۷ روندی کاهشی را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱: روند تشکیل و توسعه تعاونی‌های روستایی پیش از انقلاب اسلامی

سال	تعداد شرکت	اعضاء (هزار نفر)	حجم سرمایه (میلیون ریال)
۱۳۴۵	۷۰۳۳	۹۳۶	۹۳۱
۱۳۵۰	۸۴۵۰	۱۸۵۴	۲۷۶۹
۱۳۵۵	۲۸۸۶	۲۸۶۸	۶۹۶۲
۱۳۵۶	۲۹۲۵	۲۹۸۴	۸۳۸۵
۱۳۵۷	۲۹۴۲	۳۰۱۴	۹۳۵۳

منبع: سالنامه‌های آماری سال‌های ۱۳۴۵ الی ۱۳۵۷

در رابطه با تشکیل تعاونی‌های شهری نیز می‌توان گفت که عموماً تعاونی‌های شهری به دو دسته کارگری و غیرکارگری تقسیم می‌شوند و وضعیت انواع تعاونی‌های شهری موجود تا پایان سال ۱۳۵۷ در جدول (۲) قابل مشاهده است.

جدول شماره ۲: وضعیت انواع تعاونی‌های موجود در پایان سال ۱۳۵۷

نوع تعاونی	تعداد شرکت	اعضاء (هزار نفر)	سرمایه (میلیون ریال)
مصرف کارگری	۷۰۴	۴۲۴	۲۷۳
اعتبار کارگری	۷۱۲	۲۳۶	۴۵
مسکن کارگری	۲۵۲	۱۶۵	۲۶۷
تولید کارگری	۵	۲	۱۴
مصرف غیرکارگری	۴۶۵	۵۱۲	۹۹۷
اعتبار شهری غیرکارگری	۷۳	۳۳	۴۲۳
مسکن غیرکارگری	۵۵۹	۱۶۲	۲۹۷۷
تهیه و توزیع غیرکارگری	۲۰۷	۹۲	۱۶۴۵
صنایع دستی غیرکارگری	۳۵	۵	۳۱

منبع: سالنامه آماری سال ۱۳۵۷

۲- بخش تعاون پس از انقلاب اسلامی

پس از انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷، گرایش به فعالیت تعاونی افزایش یافت به طوری که قانون اساسی در اصل ۴۳ و ۴۴ به لزوم گسترش تعاونی‌ها اشاره کرد و وزارت تعاون براساس قانون تعاون مصوب شهریور ۱۳۷۰ فعالیت خود را آغاز کرد. در سال ۱۳۷۷ قانون بخش تعاونی اقتصاد ایران اصلاح شد که طبق آن، سرمایه شرکت علاوه بر سرمایه سهمی و سرمایه استقراضی، از طریق کمک‌های دولتی طی قوانین برنامه بودجه سنواتی تأمین می‌شود (وزارت تعاون، ۱۳۸۵: ۲۵). در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تعاون به‌عنوان یکی از سه بخش نظام اقتصادی کشور شناخته شده و بر تأمین شرایط و امکانات کار برای همه به منظور رسیدن به اشتغال و قرار دادن وسایل کار در اختیار کسانی که قادر به کار هستند اما وسایل کار و سرمایه ندارند، از طریق تعاونی‌ها تأکید شده است. از این رو باید اذعان کرد که تأمین مالی شرکت‌های تعاونی از علل اصلی تأسیس صندوق تعاون به شمار می‌رود (عباسی و وظیفه شناس، ۱۳۸۷: ۷۹). افزون بر این، ارتقای سهم بخش تعاونی در تولید ناخالص داخلی به ۲۵ درصد در سال ۱۳۹۴ و فراهم آوری ۲/۴ میلیون فرصت شغلی در قالب ۱۴۱ هزار تعاونی جدید و افزایش سهم صندوق تعاون و بانک توسعه تعاون در تسهیلات سرمایه‌گذاری مورد نیاز تعاونی‌ها از هدف‌های کمی این بخش در سند چشم‌انداز توسعه کشور به شمار می‌آید (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، ۱۳۸۵: ۱۳۴).

آنچه مسلم است اجرای برنامه‌های سیاستی جهت ایجاد اشتغال از اهداف مهم تشکیل و توسعه تعاونی‌ها در کشور محسوب می‌شود. براساس گزارش شورای اشتغال در چهار سال اول برنامه سوم توسعه به‌طور خالص به ترتیب ۴۳۰، ۶۷۰، ۴۹۰ و ۶۹۰ هزار شغل جدید ایجاد شده است. این در حالی است که طبق پیش‌بینی برنامه سوم توسعه کشور، فرصت‌های شغلی ایجاد شده در سال‌های مذکور باید به ترتیب ۶۸۵، ۸۰۹ و ۹۰۴ هزار نفر باشد (حسینی و سوری، ۱۳۸۹: ۲۵). برای همین منظور جهت محقق شدن اهداف دولت در زمینه ایجاد فرصت‌های شغلی و با توجه به اهمیت نقش بخش تعاون در ارتباط با اشتغال‌زایی و تولید ملی، مقرر شد که سهم بخش تعاونی در تولید ناخالص داخلی تا آخرین سال برنامه پنج ساله چهارم و پنجم توسعه به ترتیب به ۱۸ درصد و ۲۵ درصد برسد (وزارت تعاون، ۱۳۸۵: ۲۵). از نظر تنوع بخشی به فعالیت‌ها و طبق سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی، تعاونی‌ها می‌توانند در همه امور اقتصادی کشور از جمله بانکداری و بیمه فعالیت کنند و سیاست عدم مداخله در امور

مدیریتی و اجرایی تعاونی‌ها، تأسیس تعاونی‌های جدید به صورت شرکت‌های سهامی عام با مالکیت محدود و همچنین تأسیس تعاونی‌های فراگیر ملی از جمله سیاست‌های کلی دولت در بخش تعاونی اعلام شده است (عباسی و وظیفه‌شناس، ۱۳۸۷: ۷۶). بسیاری بر این عقیده‌اند که دولت در سال‌های بعد از پیروزی انقلاب به دلیل برخورد مساعد و کارساز خود با بخش تعاون، اعطای تسهیلات لازم برای تعاونی‌های روستایی و پیش‌بینی وام‌های بدون بهره برای تعاونی‌های اشتغال‌زا این انتظار را به وجود آورده که بخش تعاونی در کشور نسبت به بخش دولتی و خصوصی از عملکرد بهتر یا دست‌کم برابر با آنها برخوردار باشد (فیض‌پور و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۰). آمار منتشره توسط مرکز آمار ایران برای بخش تعاون از چارچوب مشخصی طی سال‌های گذشته پیروی نکرده و مقایسه توسعه بخش تعاون در مقاطع مختلف را دشوار می‌کند. به طوری که آمار مربوط به بخش تعاون تا سال ۱۳۶۹ به دو گروه عمده شهری و روستای تقسیم شده و بخش شهری نیز شامل دو قسمت کارگری و غیرکارگری است، درحالی‌که از سال ۱۳۷۰ به بعد آمار این بخش براساس نوع فعالیت تقسیم‌بندی می‌شود. لذا به ناچار اطلاعات تعاونی‌های مسکن، صنعتی، اعتباری و روستایی در دو مقطع ابتدای انقلاب تا سال ۱۳۶۹ و از سال ۱۳۷۰ به بعد در جداول ۳ تا ۷ آمده است.

جدول شماره ۳: وضعیت تعاون‌های ثبت شده در پایان سال ۱۳۶۹

نوع تعاونی	تعداد تعاونی	اعضاء (هزار نفر)	سرمایه (میلیون ریال)
مصرف کارگری	۲۸۹۲	۱۰۱۱	۸۹۸۵
مسکن کارگری	۲۵۳۹	۲۰۸	۸۸۰
اعتبار کارگری	۷۰۷	۱۶۶	۷۰
کار و پیشه کارگری	۱۵۰	۵	۱۹۵
مصرف غیرکارگری	۳۱۷۴	۴۱۰۴	۲۹۲۳۱
مسکن غیرکارگری	۳۲۹۳	۵۱۹	۱۳۸۸۵
اعتبار غیرکارگری	۱۶۷	۷۱	۴۴۷۲
کار و پیشه غیرکارگری	۳۸۷۱	۶۱۵	۱۲۴۶۹۸

منبع: سالنامه آماری سال ۱۳۶۹

جدول شماره ۴: وضعیت تعاون‌های مسکن ثبت شده پس از سال ۱۳۷۰

سال	تعداد شرکت	اعضاء (هزار نفر)	شاغل	سرمایه (میلیون ریال)
۱۳۷۰	۶۴۸۲	۱۲۱۷	۱۱۳۰۹۸	۵۸۲۰۱۰
۱۳۷۵	۸۱۷۵	۱۴۷۴	۱۲۷۸۱۶	۸۷۹۰۸۷
۱۳۸۰	۹۷۷۵	۱۶۱۴	۱۶۵۵۹۲	۱۶۰۷۵۳۵
۱۳۸۵	۱۴۱۵۰	۱۹۴۹	۲۱۹۰۴۱	۴۱۹۰۴۴۳
۱۳۸۶	۲۲۵۶۸	۲۵۶۰	۵۱۶۹۹۴	۶۱۹۴۷۸۷
۱۳۸۷	۲۵۱۴۸	۲۶۹۹	۵۹۹۸۵۹	۶۹۵۵۳۵۸
۱۳۸۸	۲۵۶۹۳	۲۷۳۷	۶۲۶۲۲۰	۷۰۳۶۴۲۵
۱۳۸۹	۲۵۷۸۰	۲۶۸۰	۶۲۱۰۵۲	۹۲۹۷۶۳۹

منبع: سالنامه‌های آماری سال‌های ۱۳۷۰ الی ۱۳۸۹

جدول شماره ۵: تعاونی‌های صنعتی ثبت شده پس از سال ۱۳۷۰

سال	تعداد شرکت	اعضاء (هزار نفر)	شاغل	سرمایه (میلیون ریال)
۱۳۷۰	۲۰۳۴	۴۵	۱۵۷۱۰	۲۷۰۸۲۵
۱۳۷۵	۴۳۶۹	۷۷	۳۸۸۲۹	۱۰۶۱۲۳۶
۱۳۸۰	۸۷۶۴	۱۳۸	۸۷۱۰۵	۱۹۳۲۰۸۳
۱۳۸۵	۱۸۳۲۹	۲۳۷	۱۷۷۴۸۸	۲۷۱۶۶۰۷
۱۳۸۶	۲۲۲۵۴	۲۶۹	۲۱۷۴۰۲	۲۹۶۲۷۱۶
۱۳۸۷	۲۴۵۹۳	۲۸۹	۲۳۸۷۷۱	۳۰۷۴۵۸۷
۱۳۸۸	۲۶۳۸۰	۳۰۵	۲۵۷۸۸۵	۳۲۲۷۳۴۷
۱۳۸۹	۲۸۹۹۹	۳۱۹	۲۷۸۰۷۳	۴۳۸۴۵۰۸

منبع: سالنامه‌های آماری سال‌های ۱۳۷۰ الی ۱۳۸۹

جدول شماره ۶: تعاونی‌های اعتباری ثبت شده پس از سال ۱۳۷۰

سال	تعداد شرکت	اعضاء (هزار نفر)	شاغل	سرمایه (میلیون ریال)
۱۳۷۰	۴۳۹	۲۲۴	۹۲۷	۳۴۴۶۵۸
۱۳۷۵	۸۰۴	۳۰۴	۲۶۰۰	۴۰۹۹۷۹۳
۱۳۸۰	۱۶۴۶	۴۵۵	۱۲۴۵۷	۵۴۴۳۹۲۸

۶۵۶۳۰۷۹	۱۳۷۸۶	۵۰۵	۱۹۸۱	۱۳۸۵
۶۵۸۹۴۳۰	۱۳۸۰۵	۵۰۶	۱۹۸۵	۱۳۸۶
۶۵۹۴۸۵۸	۱۴۰۶۱	۵۰۸	۱۹۹۵	۱۳۸۷
۶۶۰۲۲۴۳	۱۴۳۶۲	۵۱۰	۲۰۱۶	۱۳۸۸
۷۲۸۴۷۳۴	۲۹۳۹۰	۴۹۱	۲۰۲۳	۱۳۸۹

منبع: سالنامه‌های آماری سال‌های ۱۳۷۰ الی ۱۳۸۹

پس از انقلاب اسلامی و تا سال ۱۳۵۸، تعداد تعاونی‌های روستایی کشور به ۲۹۶۴ شرکت با حدود ۳۸۳۵ هزار عضو و سرمایه‌ای بالغ بر ۹۹۴۱ میلیون ریال رسید که تحت پوشش سازمان مرکزی تعاون روستایی کشور تابع وزارت کشاورزی وقت فعالیت می‌کردند. در سال ۱۳۷۰ قانون بخش تعاونی به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و مقرر شد که کلیه تعاونی‌ها از جمله شبکه تعاونی‌های روستایی و کشاورزی تحت پوشش وزارت جهاد کشاورزی قرار گیرد. در سال ۱۳۷۰، تعداد ۳۱۰۲ تعاونی روستایی با حدود ۴۳۶۷ هزار عضو و سرمایه‌ای بالغ بر ۸۴۳۸۵ میلیون ریال در کشور وجود داشت (جدول ۷).

جدول شماره ۷: وضعیت تعاونی‌های روستایی پس از انقلاب اسلامی

سال	تعداد شرکت	اعضاء (هزار نفر)	سرمایه (میلیون ریال)
۱۳۵۷	۲۹۴۲	۳۰۱۴	۹۳۵۳
۱۳۵۸	۲۹۶۴	۳۸۳۵	۹۹۴۱
۱۳۵۹	۲۹۸۹	۳۲۷۵	۱۰۳۴۴
۱۳۶۰	۳۰۳۷	۳۴۰۵	۱۳۱۰۲
۱۳۶۵	۳۱۰۹	۴۰۶۳	۳۸۲۹۳
۱۳۷۰	۳۱۰۲	۴۳۶۷	۸۴۳۸۵
۱۳۸۰	۲۹۱۹	۴۳۹۲	۳۵۴۶۴۸
۱۳۸۵	۲۹۰۹	۴۵۱۷	۵۴۰۶۰۹
۱۳۸۸	۲۸۷۲	۴۲۷۰	۱۷۰۳۲۵۰
۱۳۸۹	۲۹۰۲	۴۴۳۷	۱۴۱۵۰۵۴

منبع: سالنامه‌های آماری سال‌های ۱۳۵۷ الی ۱۳۸۹

تغییرات مربوط به رشد و توسعه انواع تعاونی‌ها طی سال‌های ۱۳۵۷ الی ۱۳۶۹ را می‌توان در جدول ۸ خلاصه کرد. هم‌چنین تغییرات مربوط به رشد و توسعه تعاونی‌های صنعتی، اعتباری و مسکن پس از تشکیل وزارت تعاون در جدول ۹ گزارش شده است. از نتایج مربوط به تغییرات مشخص شد که متغیرهای تعداد تعاونی، اعضا، و اشتغال طی سال‌های ۱۳۷۰ الی ۱۳۸۹ از رشد چشمگیری برخوردار بودند درحالی‌که متغیر حجم واقعی سرمایه با کاهش روبه‌رو بوده است و این مسأله نیز می‌تواند ناشی از افزایش بهره‌وری سرمایه و گرایش به سوی تولیدات کاربر باشد.

جدول شماره ۸: میزان تغییرات در تعاونی‌های کشور طی سال‌های ۱۳۵۷ الی ۱۳۶۹

نوع تعاونی	تعداد تعاونی	اعضا (هزار نفر)	سرمایه واقعی (میلیون ریال)
مصرف کارگری	+۲۱۸۰ و (%۳۱۰)	+۵۸۷ و (%۱۴۰)	+۳۷۸۰۶ و (%۳۶۰)
مسکن کارگری	+۲۲۸۷ و (%۹۰۰)	+۴۳ و (%۲۵)	-۵۵۳۸ و (%۵۳)
اعتبار کارگری	-۵۰۵ و (%۷۰)	-۷۰ و (%۳۰)	-۱۳۵۴ و (%۷۸)
مصرف غیر کارگری	+۲۷۰۹ و (%۵۸۰)	+۳۵۹۲ و (%۷۰۰)	+۱۱۸۸۱۰ و (%۳۱۰)
مسکن غیر کارگری	+۲۷۳۴ و (%۴۹۰)	+۳۵۷ و (%۲۲۰)	-۳۹۸۵۰ و (%۳۴)
اعتبار غیر کارگری	+۹۵ و (%۱۳۰)	+۳۸ و (%۱۱۵)	+۷۷۷۴ و (%۴۷)

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول شماره ۹: میزان تغییرات در تعاونی‌های کشور طی سال‌های ۱۳۷۰ الی ۱۳۸۹

نوع تعاونی	تعداد تعاونی	اعضا (هزار نفر)	اشتغال	سرمایه واقعی (میلیون ریال)
مسکن	+۱۹۲۹۸ و (%۳۰۰)	+۱۴۶۳ و (%۱۲۰)	+۵۰۷۹۵۴ و (%۴۵۰)	-۱۱۵۴۵۲۶ و (%۴۴)
اعتبار	+۱۵۸۵ و (%۳۶۰)	+۲۶۷ و (%۱۲۰)	+۲۸۴۶۳ و (%۳۰۰)	-۴۰۷۴ و (%۲۶)
صنعتی	+۲۶۹۶۵ و (%۱۳۰)	+۲۷۴ و (%۶۱۰)	+۲۶۲۳۶۳ و (%۱۶۰۰)	-۵۲۸۲ و (%۴۳)

منبع: یافته‌های تحقیق

طبق آمار اتحادیه بین‌المللی تعاون، تعداد اعضای تعاونی‌ها تعاونی‌های جهان در بهترین حالت، طی ۳۲ سال یعنی از سال ۱۹۶۸ الی ۲۰۰۰ حدود ۲۵۷٪ رشد داشته است. هم‌چنین در بازه زمانی سال ۱۹۸۰ الی ۲۰۰۰ تعاونی‌های اعتباری حدود ۳۵٪، مصرف و تولید هر کدام حدود ۵۰٪ و مسکن ۵۰٪ رشد داشته است، در حالی است

که طی بیست سال یعنی از سال ۱۳۷۰ الی ۱۳۸۹ تعاونی مسکن و تعاونی اعتبار هر کدام با ۱۲٪ و تعاونی صنعتی با حدود ۶۱٪ رشد در تعداد اعضا و به ترتیب با ۳۰۰٪، ۳۶۰٪ و ۱۳۰٪ رشد در تعداد تعاونی‌ها، نشان می‌دهد که کشور ایران یکی از موفق‌ترین کشورها در عرصه رشد و توسعه بخش تعاون بوده است. البته هنوز در مقایسه با سایر بخش‌های اقتصادی، بخش تعاون به جایگاه واقعی خود در اقتصاد کشور دست نیافته به طوری که سهم بخش تعاون از اقتصاد کشور فقط ۵٪ گزارش شده است و جهت رشد و توسعه هر چه بیشتر و تحقق اهداف توسعه‌ای کشور، نیازمند توجه و حمایت بیش از پیش دولت است.

نتیجه‌گیری

رفع فقر مادی و افزایش رفاه اجتماعی یکی از مهم‌ترین اهداف اجتماعی و اقتصادی دولت‌ها در جامعه را تشکیل می‌دهد و برای نیل به این هدف، وجود سرمایه اجتماعی، فرهنگ‌سازی برای انجام کارهای تیمی، تقویت اتحاد و همبستگی از طریق تشکیل و توسعه انواع تعاونی از مهم‌ترین ابزارهای شناخته شده است. در حال حاضر نقش تعاونی‌ها در اقتصاد کشورها قابل ملاحظه بوده و نشان از جایگاه مهم تعاونی‌ها در بخش‌های فعالیتی کشورها دارد. امروزه در کشورهای توسعه یافته حضور انواع تعاونی‌ها به خصوص در بخش کشاورزی بسیار چشمگیر است به طوری که سهم تعاونی‌ها در تولید ناخالص داخلی کشورها تا ۸/۶٪ گزارش شده است؛ لیکن این سهم در فعالیت‌های خاص گاه به حدود ۱۰۰٪ بالغ می‌شود. سهم تعاونی‌ها از اقتصاد در حال افزایش است. در سال ۱۹۶۸ تعداد اعضای بخش تعاون در جهان ۲۲۴ میلیون نفر بوده که در سال ۲۰۰۰ به ۸۰۰ میلیون نفر افزایش یافته است. رشد عضویت در تعاونی‌ها طی ۲۰ سال گذشته نیز قابل توجه است. بخش مسکن ۵۰۰ درصد، بخش مالی - اعتباری ۳۵۰ درصد، بخش کشاورزی ۲۰۰ درصد، تعاونی‌های مصرف ۵۰ درصد و تعاونی‌های کار و تولید ۵۰ درصد رشد داشته‌اند (وزارت تعاون، ۱۳۹۰: ۱۲).

اهمیت جنبه‌های اقتصادی - اجتماعی تعاونی‌ها با توجه به ساختار فرهنگی کشور اهمیتی دو چندان به آن بخشیده که توجه بیش از پیش مسئولان را به این بخش از فعالیت‌های اقتصادی کشور معطوف ساخته است. تأکید اصل ۴۴ قانون اساسی و برنامه پنجم توسعه کشور بر اهمیت بخش تعاون در اقتصاد و تلاش برای کسب سهم ۲۵

درصدی از اقتصاد کشور در پایان برنامه پنجم توسعه نشان از این رویکرد دارد. در ارتباط با اهداف مندرج در برنامه‌های توسعه اقتصادی - اجتماعی کشور و همچنین پیگیری اهداف مندرج در برنامه پیشنهادی اقتصاد مقاومتی از طریق تقویت انگیزه‌های مشارکتی، همبستگی ملی و تشکیل تعاونی‌ها، بهتر می‌توان به اهداف توزیع عادلانه‌تر ثروت، کاهش سطح فقر، تخصیص بهینه منابع و ایجاد فرصت‌های شغلی از طریق گردآوری توانمندی‌های کوچک متعلق به افراد جامعه دسترسی پیدا کرد. البته به شرط آن‌که در راستای استقرار عدالت و مشارکت عمومی، امکان ایجاد فرصت‌های برابر برای آحاد جامعه و همچنین امکان بروز خلاقیت‌های فردی برای تمامی اعضای تعاونی فراهم شود و این امر امکان‌پذیر نخواهد شد مگر آن‌که انگیزه‌های مشارکتی و روحیه تعاونی و همبستگی در تعاونی کشور تقویت شود. بنابراین مسلم است که جهت هماهنگی بیشتر و هدفمندسازی مسیر توسعه‌ای تعاونی‌های تولیدی و خدماتی، نقش آموزش و آموزه‌های اجتماعی - فرهنگی بسیار مهم و حیاتی است. بدون تردید به دلیل وجود زمینه‌های متنوع فعالیتی برای تعاونی‌ها و اهمیتی که در آنها به همکاری متقابل و همبستگی بین اعضای تعاونی داده می‌شود، این تشکیلات قادرند که در آینده و در یک فضای اقتصاد مقاومتی با مدیریت جهادی قابل طرح برای کشور، نقش مهمی در توسعه اقتصادی - اجتماعی کشور ایفا کنند.

همان‌گونه که نتایج تحقیق نیز نشان داد، در ایران خصوصاً بعد از انقلاب اسلامی توجه به توسعه بخش تعاون به لحاظ نقش محوری آن همواره مطرح بوده و در مجموع می‌توان گفت به خصوص پس از انقلاب اسلامی در ایران رشد و توسعه تعاونی‌های در کشور نسبت به متوسط رشد تعاونی‌های جهان، مناسب بوده است. این در حالی است که این بخش مهم از اقتصاد کشور برای رسیدن به جایگاه واقعی خود نیاز به توجه بیشتر دارد. همچنین این مطالعه نشان داد که یکی از مهم‌ترین ویژگی سرمایه اجتماعی که این سرمایه را از سایر انواع آن جدا می‌کند، ارتباط متقابل و وجود هدف و انگیزه مشترک است که در سایر انواع سرمایه نمی‌توان مشاهده کرد. بنابراین بخش تعاون به لحاظ دارا بودن تمامی این ویژگی‌ها، به‌عنوان سرمایه اجتماعی شناخته می‌شود. همچنان که محققین در عرصه تعاون اشاره کرده‌اند، تعاونی نقش بسیاری بر توسعه اجتماعی و اقتصادی جوامع تحت پوشش خود دارند که نتایج مطالعه حاضر نیز بر این مسأله تأکید می‌کند. از این رو پیشنهاد می‌شود برای نیل به اهداف توسعه‌بخش

تعاون که در برنامه پنجم توسعه و اصل ۴۳ و ۴۴ قانون اساسی بر آن تأکید شده در مناطق شهری و روستایی در دو بخش دولت اقدام کند. اولین بخش مربوط به ایجاد زمینه‌های فرهنگی و ارائه آموزش‌های لازم برای انجام کارهای جمعی و تشکیل انواع تعاونی‌ها است و بخش دوم شامل حمایت‌های مالی از قبیل ارائه تسهیلات اعتباری ارزان قیمت، قوانین تشویقی نظیر معافیت‌های مالیاتی و ارائه خدمات مشاوره‌ای است.

منابع

- آماده، حمید؛ کوپاهی، مجید (۱۳۸۰)؛ «تحلیل الگوی اقتصادی تعاون»، *مجله تحقیقات اقتصادی*، س ۹، ش ۵۹، صص ۶۵-۸۲.
- ابراهیم‌زاده، عیسی؛ بریمانی، فرامرز (۱۳۸۴)؛ «بررسی تطبیقی تعاون و جایگاه آن در نظام‌های اقتصادی - اجتماعی»، *نشریه تحقیقات جغرافیایی*، س ۲۰، ش ۷۹، صص ۸۱-۱۰۶.
- استادی، حسین؛ قائم‌مقامی، سیدمجید (۱۳۸۸)؛ «راهکارها و الگوهای تخفیف مالیاتی در راستای حمایت بخش دولتی از تشکیل و توسعه تعاونی‌ها (مطالعه موردی شهرستان اصفهان)»، *مجله تعاون*، س ۲۰، ش ۲۱۲، صص ۱۶۷-۱۸۲.
- اونیره، ژ. (۱۳۴۹)؛ *گسترش تعاون، دگرگونی و گرایش‌های جنبش تعاون پس از جنگ جهانی اول*، ترجمه یوسف قریب، دانشگاه تهران.
- فربارین، برت (۱۳۸۸)؛ «نهضت‌های اجتماعی و شرکت‌های تعاونی: اشاره‌ای به تاریخچه و توسعه این شرکت‌ها»، ترجمه حامد محمدی، *مجله تعاون*، س ۲۰، ش ۲۰۲ و ۲۰۳، ص ۱۶۷.
- ترنر، مارک؛ دیوید، هیوم (۱۳۷۹)؛ *حکومتداری، مدیریت و توسعه*، ترجمه عباس منوریان، تهران: انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- توتونچیان، ایرج (۱۳۸۴)؛ «تعاون از دیدگاه اسلام و مبانی نظری آن»، *مجله تعاون*، ش ۱۳۷، صص ۱۳-۱۷.
- حسینی‌هاشمی، سیدبهاء‌الدین (۱۳۸۴)؛ «بررسی نقش سیستم بانکی در ایفای مسئولیت‌های اجتماعی و اشتغال‌زایی»، *فصلنامه بانک صادرات*، س ۹، ش ۳۴، صص ۲۳-۳۰.
- حسینی، سیدشمس‌الدین؛ سوری، امیررضا (۱۳۸۹)؛ «وضعیت تأمین مالی تعاونی‌ها و شیوه‌های تقویت آن»، *مجله تعاون*، س ۲۱، ش ۱ دوره جدید، صص ۲۷-۵۸.

- جعفری‌پیشه، جواد (۱۳۸۴): «تعاون، بازاندیشی در سیاست‌ها، تولید و اشتغال»، *مجموعه مقالات منتخب کنفرانس تعاون و اشتغال و توسعه*، ج ۱.
- جعفری، حسین (۱۳۸۸): «اهمیت اقتصادی بخش تعاونی در توسعه پایدار»، *مجله کشاورزی و صنعت*، س ۱۱، ش ۱۲۲، صص ۵۴-۵۶.
- جهانگیری، جهانگیر؛ معینی، مهدی (۱۳۸۹): «بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و هویت ملی؛ نمونه مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه شیراز»، *دو فصلنامه علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، س ۷، ش ۲، صص ۳۷-۷۴.
- سلیمانی سوچلمای، ابوالقاسم (۱۳۸۴): «نقش شرکت‌های تعاونی در تأمین اشتغال و رفع محرومیت»، *مجموعه مقالات منتخب کنفرانس تعاون و اشتغال و توسعه*، ج ۱، ص ۵۲۵.
- شکیبامقدم، محمد (۱۳۸۸): «مدیریت تعاونی‌ها برای دانشجویان رشته مدیریت دولتی»، ج ۱، تهران: مؤسسه انتشاراتی میر.
- شیرازی، علیرضا (۱۳۸۶): «اقتصاد تعاون»، تهران: سازمان مرکزی تعاون، ص ۹۲.
- دل‌انگیزان، سهراب (۱۳۸۴): «رهیافتی بر سیاست‌گذاری تعاونی‌های تولیدی»، *مجموعه مقالات منتخب کنفرانس تعاون و اشتغال و توسعه*، ج ۱، ص ۳۶۳.
- رنانی، محسن؛ عمادزاده، مصطفی؛ مؤیدفر، رزیتا (۱۳۸۵): «سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی»، *مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان (علوم انسانی)*، س ۲۱، ش ۲، صص ۱۳۳-۱۵۱.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۵): دفتر برنامه‌ریزی و مدیریت اقتصاد کلان، *مجموعه اسناد ملی توسعه در برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: معاونت امور اداری، مالی و منابع انسانی، مرکز انسانی، مرکز مدارک علمی، موزه و انتشارات.
- صباغ‌کرمانی، مجید؛ عاقلی، لطفعلی (۱۳۸۳): «ضرورت ارتقای تعاونی‌ها و جایگاه آن در بخش سوم اقتصاد»، *فصلنامه مدرس علوم انسانی*، دوره ۸، ش ۲، صص ۱۲۷-۱۴۸.
- صیدایی، اسکندر؛ احمدی‌شاپورآبادی، محمدعلی؛ معین‌آبادی، حسین (۱۳۸۸): «دیب‌چاه‌ای بر سرمایه‌اجتماعی و رابطه آن با مؤلفه‌های توسعه اجتماعی در ایران»، *مجله راهبرد یاس*، س ۶، ش ۱۹، صص ۱۸۸-۲۲۵.
- عباسی، ابراهیم؛ وظیفه‌شناس، سیمین (۱۳۸۷): «بررسی نقش صندوق تعاون کشور و نظام بانکی در تأمین مالی شرکت‌های تعاونی تولیدی»، *دو ماهنامه دانشور رفتار*، س ۱۵، ش ۳۲، صص ۷۵-۹۳.
- عسگری، علی؛ اشرف‌زاده، حمیدرضا (۱۳۶۹): «بررسی جایگاه تعاون در بازرگانی خارجی کشور»، ج ۲، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
- فیض‌آبادی، حسین؛ بصیری، علی‌رضا؛ رجائی‌صدر، زینب (۱۳۸۸): «بررسی و تحلیل ویژگی‌های تعاونی‌های برتر کشور در سال ۱۳۸۷»، *مجله تعاون*، س ۲۰، ش ۲۰۴ و ۲۰۵، صص ۱۲۹-۱۴۵.
- فیض‌پور، محمدعلی؛ دانش، سیدحسینعلی؛ پوشدووزباشی، هانیه (۱۳۸۸): «خصوصی‌سازی یا تعاونی‌سازی»، *فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی*، س ۹، ش ۳۳، صص ۱۲۷-۱۵۹.
- کفایی، محمدعلی؛ درستکار، عزت‌الله (۱۳۸۶): «تأثیر آموزش رسمی بر توزیع درآمد ایران»، *فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی ایران*، س ۹، ش ۳۰، صص ۵۳-۷۷.
- عمادی، کوروش (۱۳۸۴): «تعاونی آموزشی، یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر»، *ماهنامه تعاون*، س ۲۴، ش ۱۶۳.

- محمدی، حامد (۱۳۸۸): «مدیریت دولتی نوین و ضرورت حضور تعاونی‌ها»، *ماهنامه تعاون*، س ۲۰، ش ۲۰۶ و ۲۰۷، صص ۹۴-۷۷.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۹): *سالنامه‌های آماری سال‌های ۱۳۴۵ الی ۱۳۸۹*، انتشارات مرکز آمار ایران.
- مؤیدفر، رزیتا؛ اکبری، نعمت‌الله؛ دلیری، حسن (۱۳۸۸): «اثرات متقابل و پویای سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی (مطالعه موردی ایران ۱۳۸۵-۱۳۶۸)»، *مطالعات اقتصاد بین‌الملل*، س ۲۰، ش ۳۵، صص ۲۱-۳۸.
- میری، غلامرضا (۱۳۸۹): «بررسی نقش سرمایه اجتماعی و رضایت از کیفیت زندگی: مطالعه موردی بخش پشت آب سیستان»، *فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیای انسانی*، ش ۴، صص ۲۵-۳۸.
- نامغ، پرویز (۱۳۷۷): «مدیریت تعاونی‌ها»، تهران: نشر آروین.
- نجفی، بهاء‌الدین (۱۳۸۸): «تجربیات جهانی در زمینه نقش تعاونی‌ها در کاهش فقر و اشتغال‌زایی»، *مجله تعاون*، س ۲۰، ش ۲۰۶ و ۲۰۷، صص ۲-۲۰.
- نظری، غلامرضا (۱۳۸۷): «نقش سرمایه اجتماعی در بهره‌وری نیروی کار»، *ماهنامه تدبیر*، س ۲۰، ش ۲۰۲، صص ۴۳-۴۹.
- وزارت تعاون (۱۳۸۵): *سند ملی توسعه بخش تعاونی اقتصاد جمهوری اسلامی ایران*، معاونت طرح و برنامه، ص ۲۵.
- وزارت تعاون (۱۳۹۰): *تاریخچه تعاون در جهان*، اداره پژوهش، آموزش و ترویج، انتشارات وزارت تعاون.
- وزارت تعاون و امور روستاها (۱۳۵۰): «مراحل تطور قوانین و مقررات تعاونی در ایران»، تهران: سازمان مرکزی تعاون، *نشریه تعاون*، س ۱۷، ش ۶۸، صص ۱-۴.
- وزارت تعاون (۱۳۹۱): *اصلاحات جدید قانون تعاون مصوب سال ۱۳۷۷ برای تطبیق با سیاست‌های اصل ۴۴ قانون اساسی*، دفتر معاونت طرح و برنامه وزارت تعاون.
- هزارجریبی، جعفر؛ لهراسبی، سعید (۱۳۹۰): «بررسی رابطه سرمایه اجتماعی با میزان هویت جمعی»، *فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی*، س ۲۲، ش ۲، صص ۱-۲۰.
- Balisacan, A.M., Pernia. E.M. & Asra, A. (2003); "Revisiting Growth and Poverty Reduction in Indonesia", *Poverty, Growth, and Institutions in Developing Asia*, London, Palgrave MacMillan.
- Birchall, J. (1996); "Neither public nor private: The cooperative third way", *Journal of Cooperative Studies*, 85, PP 68-75.
- Burdin, G. and Dean, A. (2009); "New evidences on wages and employment in worker cooperatives compared with capitalist firms", *Journal of comparative economics*, 37, PP 517-533.
- Donna, R. and Chinhui. B. (2001); "The effects of women employment on demand for labor in rural areas", *Indian Journal of Agricultural Economics*, 56, PP 38-46.
- Emanu, B., (2009); "Cooperatives: a path to economic and social empowerment in Ethiopia", International Labour Organization, *Africa working paper*, No.9, PP 1-31.
- International Cooperative Alliance (ICA) (1995); "The ICA Centennial and the Next 100 Years of International Co-operation", *73rd International Co-operative Day*, ICA information center. 73th International Co-operative Day, 1 st, July.
- Lawson, R. (2000); *Global Employment Trends for Youth 2012*, international labor office, Geneva, Switzerland. ISBN 978-92-2-126326-5 (web pdf)

- Mcphail, M.G. (2003); "Colorado data for cooperative extension decade planning", *International Research Journal of Applied and Basic Sciences*, Vol. 3 (4), 745-757, <http://www.irjabs.com> www.worldbank.org/povety/wrppoverity.
- Narayan, D. (1997); "Voices of the poor: Poverty and social capital in Tanzania", *Environmentally and Socially Sustainable Development Studies and Monograph Series*, 20, World Bank, Washington.
- Pinsky, B. (2001); *Overview of poverty reduction strategies*, www.worldbank.org/povety/wrppoverity.
- Putnam, R. D. (1993); *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Shrestha, M. and Munkner, H. (1999); *Strengthening the development of modern cooperatives in Nepal*, [www. World Bank Organization](http://www.worldbank.org).
- Simmons, R. and Birchall, T. (2008); "The role of co-operatives in poverty reduction network perspectives", *Journal of socio-economics*, 37, PP 2131-2140.
- Thorat, S. (1991); "Regional dimensions of rural credit in India", *Indian Geographical Journal*, 66: 89-97.
- Verba, S., Scholozman, K. L., Brady, H., and Nie, N. H. (1993); "Race ,Ethnicity, and Political esources: Participation in the United States", *British Journal of Political Science*, Vol 23, No 4, PP 453-497.